

Olbryś, Mirosław

Dolina Chaburu - historia osadnictwa w epoce brązu i w okresie żelaza I-II (ok. 3200 p.n.e. - ok. 600 p.n.e.)

Studia i Materiały Archeologiczne 7, 37-58

1989

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Mirosław Olbryś

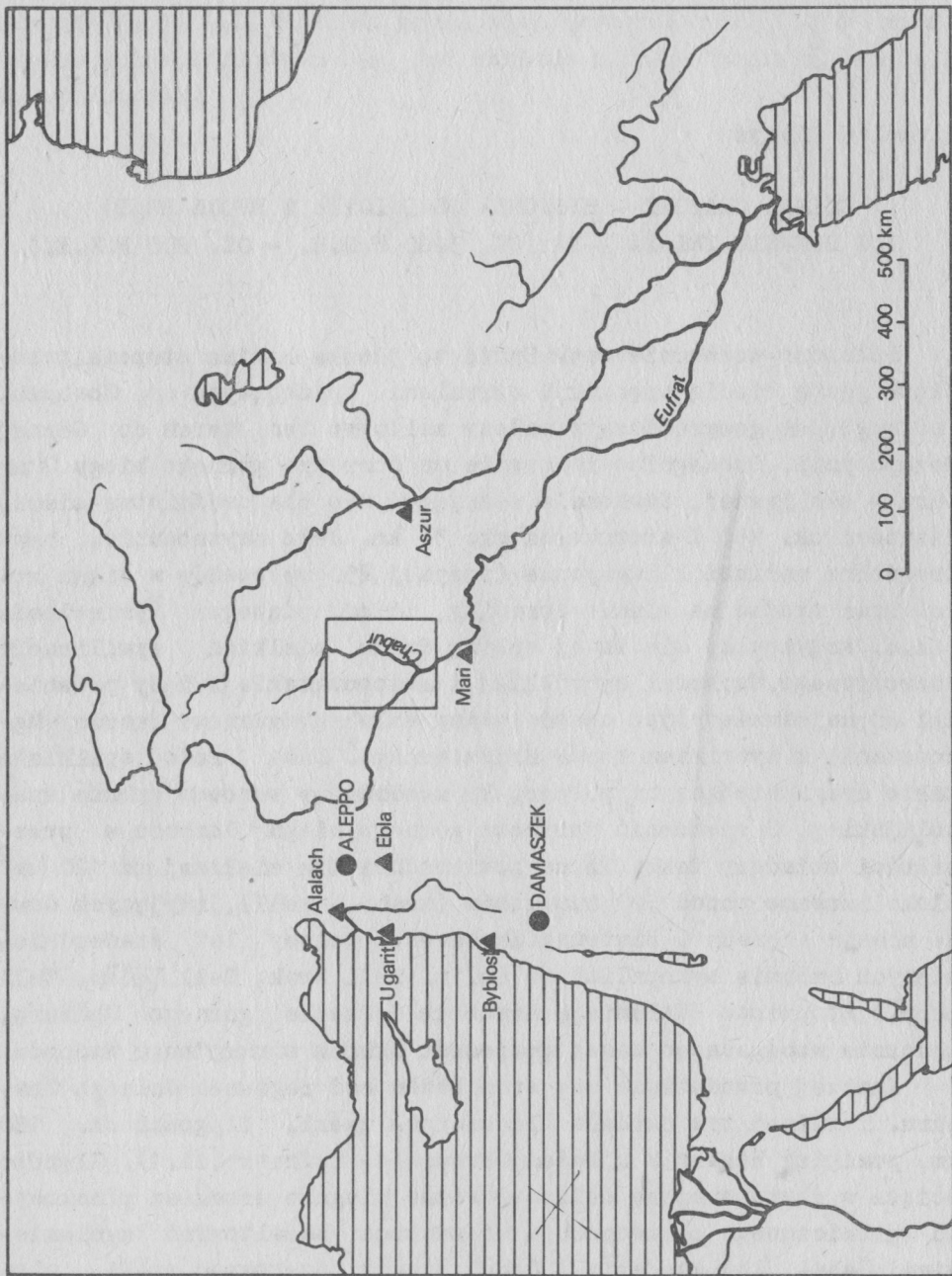
DOLINA CHABURU - HISTORIA OSADNICTWA W EPOCE BRĄZU
I W OKRESIE ŻELAZA I-II (OK. 3200 P.N.E. - OK. 600 P.N.E.)

Północno-wschodnia część Syrii to płaska kraina stepowa, przecięta gęstą siecią rzeczek i strumieni wpadających do Chaburu. Pod względem geograficznym należy zaliczyć ten teren do Górnej Mezopotamii. Szczególne znaczenie ma dorzecze górnego biegu Chaburu - pas żyznej, doskonale nadającej się dla osadnictwa ziemi, długości ok. 150 i szerokości ok. 30 km. Jego usytuowanie, bardzo dobre warunki klimatyczne (powyżej 250 mm opadów w ciągu roku) oraz urodzajne ziemie sprawiły, iż od piątego tysiąclecia p.n.e. krzyżowały się tutaj wpływy dwóch wielkich cywilizacji starożytnego Wschodu: syryjskiej i mezopotamskiej. Tędy przebiegał od najdawniejszych czasów ważny szlak karawanowy łączący Mezopotamię z wybrzeżem Morza Śródziemnego. Dużą rolę spełniała także droga wiodąca na północ, ku zasobnej w surowce wyżynie anatolijskiej. O znaczeniu dorzecza górnego biegu Chaburu w przeszłości świadczy fakt, iż na powierzchni nie większej niż 120 km² zlokalizowano ponad 500 tumulusów (arab. - tell), kryjących dawne miasta i osady¹. Zintensyfikowane od połowy lat siedemdziesiątych badania wykopaliskowe (m.in. Tell Brak, Tell Lēlān, Tell Barrī) stopniowo odsłaniają historię dorzecza górnego Chaburu, znacznie wzbogacając naszą znajomość dziejów starożytnego Wschodu.

Inaczej przedstawia się stan badań nad regionem dolnego Chaburu. Terminem tym określa się odcinek rzeki, długości ok. 180 km, pomiędzy Hasaka a ujściem Chaburu do Eufratu (il.1). Głęboko wcięta w płytę stepową dolina rzeczna biegnie środkiem płaskowyżu ograniczonego od wschodu i od zachodu bazaltowymi wyniesieniami Ġabal 'Abd Al-'Azīz i Ġabal Singār. Szerokość rzeki, nio-

---

¹ J. Lauffray, W.J. van Liere, Nouvelle prospection archéologique dans la Haute Jezireh syrienne (compte-rendu provisoire), AAS, IV-V, 1954-1955, s.129-148.

Il.1.1. Położenie doliny Chaburu w Syro-Mezopotamii

sącej nieco słonawą, niezdatną do picia wodę, waha się od 30 do 50 m, zaś szerokość niziny nadrzecznej wynosi 50-350 m. Po obu stronach Chaburu znajduje się wąskie pasmo aluwialnych gruntów, znakomicie nadających się pod uprawę². Teren na północ od Tell Šaddada w dostatecznej mierze korzysta z opadów deszczowych, natomiast uzyskanie dobrych plonów z pól położonych bardziej na południe wymaga stosowania sztucznego nawadniania. Badania palinologiczne wskazują, iż do ok. 2000 r. p.n.e. klimat tamtejszy był bardziej wilgotny. Dzięki większej ilości opadów (o 70 - 100 mm) w ciągu roku, obszar rolnictwa "deszczowego" sięgał nieco dalej na południe³. Od początku drugiego tysiąclecia p.n.e. warunki klimatyczne ulegały powolnemu pogarszaniu. Fakt ten mógłby tłumaczyć opuszczenie podówczas wielu stanowisk znajdujących się obecnie na terenie stepowym.

Region dolnego Chaburu znany jest dość dobrze ze źródeł pisanych (teksty z okresu starobabilońskiego, średnio- i nowoasyryjskiego). Z drugiej strony aż do 1978 r. nie przeprowadzono tutaj żadnych systematycznych badań wykopaliskowych. Wiadomości, jakie przekazali podróżnicy i badacze z drugiej połowy XIX i początku XX w., wskazywały jedynie na istnienie znacznej liczby stanowisk archeologicznych⁴. Lata dwudzieste i trzy-

---

² E.Wirth, Syrien. Eine geographische Landeskunde, Darmstadt 1971, Wissenschaftliche Länderkunden, IV-V, s.431-434.

³ W.Frey, Umweltrekonstruktion und Umweltentwicklung in und um Tell Schech Hamad/Dur-katlimmu (Nordost-Syrien), (w:) H.Köhne (edit.), Umwelt und Technik vor 3500 Jahren aufgezeigt am Beispiel der assyrischen Stadt Dur-Katlimmu, Berlin 1983, s.19-22.

⁴ W 1850 r. A.H.Layard badał kilka stanowisk nad dolnym biegiem Chaburu. W Tell 'Arban/ 'Agaga natrafił na pozostałości budowl reprezentacyjnej z okresu nowoasyryjskiego (A.H. Layard, Discoveries in the Ruins of Niniveh and Babylon, London 1853, s. 269-284). W 1879 r. dotarli nad Chabur H.Rassam; zwiedził tumulusy położone na południe od Tell Ta'ban i znalazł w Tell Šeh Hamad fragment steli Adad-nirari III (H.Rassam, Asshur and the Land of Nimrod, Cincinnati 1897, s.306 nn.). Z ostatniej ćwierci XIX w. zachowały się relacje podróżników, m. in. Hausknechta, Blunta, Sachaua, Moritza, Koldeweya i von Oppenheima. Informacje zawarte w tych sprawozdaniach tylko w niewielkim stopniu przyczyniły się do lepszego poznania historii regionu. Wyjątkiem jest raport E. Herzfelda i F.Sarre, zawierający, prócz opisów, także szkice topograficzne poszczególnych miejsc. Do tej pory uważa się go za podstawowe kompendium wiedzy o historii doliny Chaburu w czasach islamskich (E.Herzfeld, F.Sarre, Archäologische Reise im Euphrat- und Tigris-Gebiet, Berlin 1911, vol. I, s.171-196).

dzieste naszego stulecia zaowocowały pierwszymi badaniami powierzchniowymi, jednakże ich wyniki nie zwróciły uwagi archeologów w stopniu, na jaki zasługiwały⁵. Momentem przełomowym w historii poznawania regionu dolnego Chaburu stały się prospekcje terenowe, przeprowadzone przez ekipę niemiecką pod kierunkiem H. Kühnego i W. Rölliga w latach siedemdziesiątych⁶. W trakcie dwóch kampanii (1975, 1977) odnaleziono 64 nowe stanowiska. W 1983 r. misja francuska, z J.-Y. Monchambertem na czele, dokonała kolejnych badań powierzchniowych. Objęły one teren na południe od Hāsaka, gdzie w wyniku zbudowania zapory powstanie sztuczne jezioro, którego wody zaleją stanowiska położone nad środkowym biegiem Chaburu⁷. Ekipa francuska zlokalizowała dalsze 24 stanowiska, nie znane do tej pory. Pod koniec lat siedemdziesiątych dokonano pierwszych, jeśli nie liczyć krótkotrwałych sondaży A.H. Layarda i H. Rassama, badań wykopaliskowych. Archeolodzy niemieccy wybrali największe stanowisko regionu - Tell Šēh Hamad, utożsamione w 1977 r. z asyryjskim miastem Dūr-katlimmu. W 1982 r.

⁵ A. Musil zebrał wiele cennych wiadomości o tumulusach na zachodnim brzegu dolnego biegu Chaburu (A. Musil, The Middle Euphrates, New York 1927, American Geographical Society Oriental Explorations and Studies, III, s. 82 nn. i s. 197 nn.). Owocne badania A. Poidebarda z lat dwudziestych dotyczyły głównie okresu rzymskiego (A. Poidebard, La trace de Rome dans le désert de Syrie. Le limes de Trajan à la conquête arabe. Recherches aériennes (1925-1932), Paris 1934, 2 vol., BAH, XVIII). W 1934 r. M.E.L. Mallowan, prowadząc studia nad osadnictwem w okresie chalkolitu i w epoce brązu, odwiedził tumulusy położone na zachodnim, jak i wschodnim, przez długi czas pomijanym przez badaczy, brzegu Chaburu. Raport z kampanii, w trakcie której przebadano 62 stanowiska, nie został opublikowany (M.E.L. Mallowan, Report on the Archaeological Survey of the Habur and Jaghjagha Regions of North Syria, together with Observations on the Region between Ras al 'Ain and Arab Punar, and a Detailed Account of the Soundings at Chagar Bazar, Hamdun and Muzan, maszynopis zdeponowany w Bibliotece Muzeum Brytyjskiego w Londynie).

⁶ H. Kühne, Zur historischen Geographie am Unteren Hābūr. Vorläufiger Bericht über eine archäologische Geländebegehung, AfO, XXV, 1974-1977, s. 249-255; id., Zur historischen Geographie am Unteren Hābūr. Zweiter, vorläufiger Bericht über eine archäologische Geländebegehung, AfO, XXVI, 1978-1979, s. 181-195; H. Kühne, W. Röllig, The Lower Hābūr. A Preliminary Report on a Survey Conducted by the Tübingen Atlas des Vorderen Orients in 1975, AAAS, XXVII-XXVIII, 1977-1978, s. 115-131.

⁷ J.Y. Monchambert, Le Moyen Khabour. Prospection préliminaire à la construction d'un barrage, AAAS, XXXIII, 1983, fasc. 1, s. 233-237; id., Prospection archéologique sur l'emplacement du futur lac du Moyen Khabour, "Akkadica" nr 39, 1984, s. 1-7.

Syryjczycy rozpoczęli badania w Tell 'Aġāġa, wzgórzu, które kryje pozostałości starożytnego Šadikanni. Dwa lata później pierwsze misje zagraniczne przystąpiły do eksploracji stanowisk zagrożonych zalaniem przez wody sztucznego zbiornika.

Celem niniejszego studium jest naszkicowanie historii osadnictwa nad dolnym biegiem Chaburu w epoce brązu i w okresie żelaza I-II (ok. 3200 - ok. 600 p.n.e.) na podstawie dostępnych materiałów pochodzących z badań powierzchniowych, wykopalisk i ze źródeł pisanych. Na obecnym etapie wiedzy, kiedy dysponujemy tylko krótkimi omówieniami wyników prospekcji terenowych i wstępnymi raportami z nielicznych prac wykopaliskowych, można pokusić się jedynie o zasygnalizowanie pewnych, uchwytnych w materiale trendów osadniczych.

Na wstępie kilka uwag na temat charakteru osadnictwa.

1. Większość ze znanych 152 stanowisk leży w samej dolinie rzecznej bądź też na jej obrzeżach.

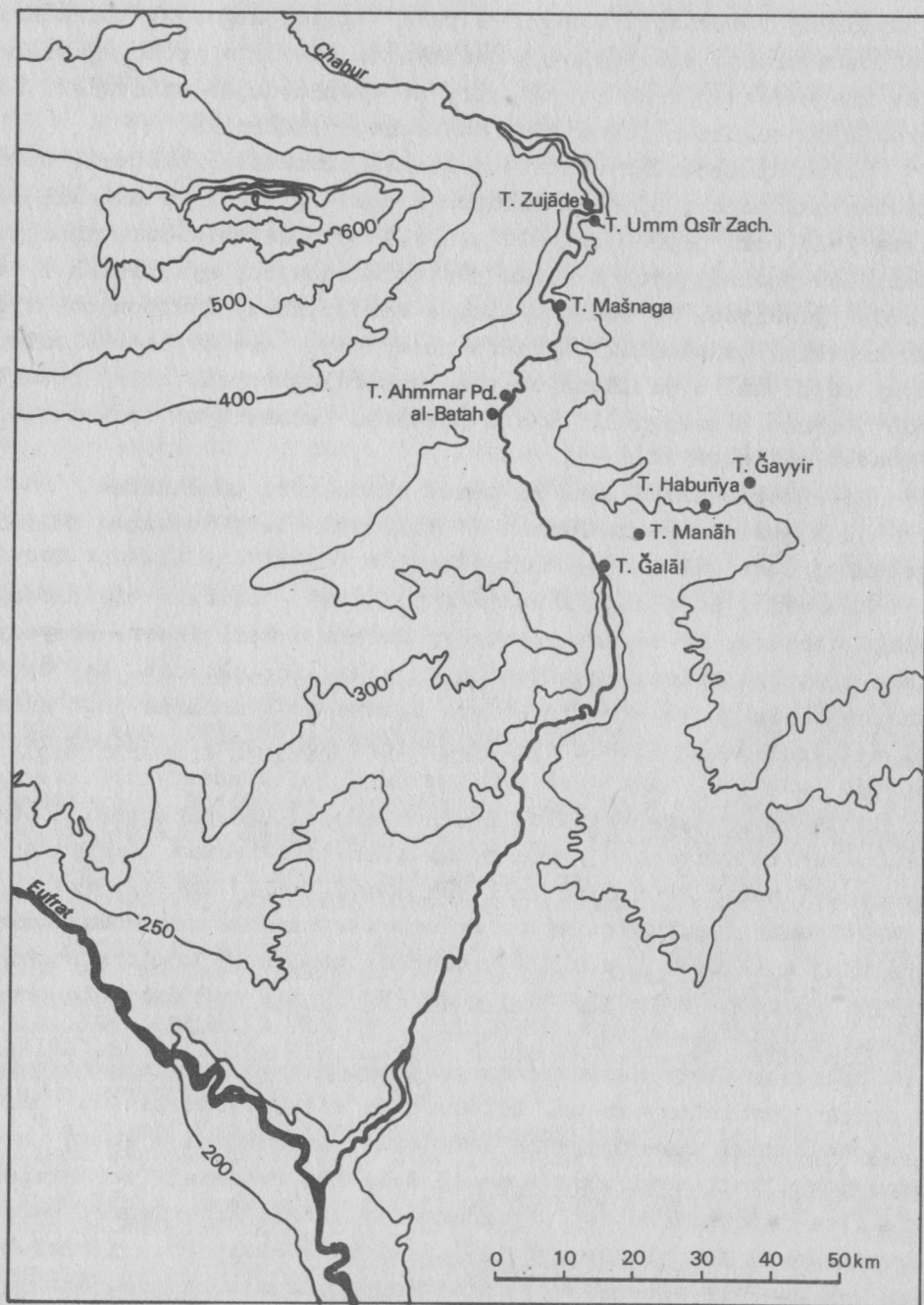
2. Uderza duże zagęszczenie osadnictwa wzdłuż środkowego biegu Chaburu, na odcinku pomiędzy Hasaka a Tell Ahmar. Przyczyn tego zjawiska należy upatrywać w fakcie, iż właśnie ta część znajduje się już w strefie, gdzie uprawa roli możliwa jest dzięki wystarczającej ilości opadów deszczowych (powyżej 200 mm rocznie).

3. Rozmiary stanowisk są dość znacznie zróżnicowane. Obok kilku bardzo dużych, o powierzchni kilkudziesięciu hektarów i wysokości ponad 20 m (np. Tell Šēh Hamad, Tell 'Aġāġa), istnieją również małe tumulusy, ledwie widoczne w terenie z powodu niewielkiej wysokości (do 2 m). Większość wzgórz ma średnie rozmiary: ich długość waha się od 100 do 250 m, zaś wysokość nie przekracza 5 m.

Pierwsze ślady zasiedlenia regionu dolnego Chaburu pochodzą z okresu prehistorycznego. Zaledwie na kilku stanowiskach odnaleziono oznaki wskazujące na istnienie osadnictwa w epoce neolitu i chalkolitu (il.2). W samej dolinie rzecznej na niewielkie ilości materiału neolitycznego (narzędzia krzemienne i ostrza obsydianowe) natrafiono w Tell Galāl, Tell Ahmar Pd. i w al-Batā⁸. Można się spodziewać, iż większość stanowisk prehistorycznych znajduje się na skraju płaskowyżu lub na wyższych tarasach, po-

---

⁸ H.Kühne, W.Röllig, AAAS, XXVII-XXVIII, s.125.

Il. 2. Osadnictwo nad dolnym biegiem Chaburu w okresie prehistorycznym

dobnie jak w przypadku Buqras nad środkowym Eufratem. Odnalezienie narzędzi krzemiennych na wzgórzach położonych kilkanaście kilometrów na wschód od rzeki (Tell Manāḥ, Tell Haburīya, Tell Ġayyir) zdaje się potwierdzać to przypuszczenie⁹.

Nieco więcej świadectw przypada na okres chalkolityczny (il. 2); jednakże i w tym przypadku trudno porównywać skromne znaleziska ceramiczne ze stanowisk nad dolnym biegiem Chaburu z bogatym materiałem pochodzącym z ośrodków kultury Tell Halaf i kultury Ubajd w dorzeczu górnego Chaburu. Liczne stanowiska kultury Tell Halaf na dobrze nawodnionych, pagórkowatych przedgórzach Tauru Armeńskiego zanikają stopniowo ku południowi. W dorzeczu górnego biegu Chaburu koncentrują się one wokół Wadi Dara i Ġaġġaġ. Na południe od Hasaka ceramikę tej kultury odnaleziono w Tell Ziyāde, Tell Umm Qsīr i w Tell Mašnaqa. Dwa pierwsze z tych stanowisk leżą po obu stronach rzeki¹⁰. Trudno dokładnie ustalić, jak daleko na północ i na zachód rozciągały się wpływy kultury Ubajd; z pewnością objęła ona obszar aż po środkowy Eufrat¹¹. Region dolnego Chaburu dostarczył licznych przykładów ceramiki typowej dla kultury Ubajd (m.in. Tell Lēlān, Tell Brak). Występuje ona głównie na stanowiskach wcześniej zasiedlonych przez lud kultury Tell Halaf. W regionie dolnego Chaburu ceramikę charakterystyczną dla kultury Ubajd znaleziono, poza tumulusami zamieszkiwanymi w okresie poprzednim, w Hasaka, Tell Aḥmar Pd., Tell Šaddāda, Tell Ġalāl, Tell Manāḥ i daleko na południe - w Tell Talfīs¹².

W schyłkowej fazie chalkolitu i w okresie Wczesnego Brązu I bardzo dobrze poświadczona jest na terenie północnej Syrii ekspansja ludności kultury Uruk. Można ją prześledzić zarówno w dorzeczu górnego Chaburu (Tell Lēlān, Tell Brak, rejon Ġaġġaġ), jak też na stanowiskach położonych nad środkowym Eufratem (Qra-

⁹ Ibid., s.127.

¹⁰ H.Kühne, AfO, XXVI, s.186; J.Y.Monchambert, "Akkadica" nr 39, s.2.

¹¹ J.Mellart, Mesopotamians Relations with the West, including Anatolia, (w:) H.J.Nissen, J.Renger (edit.), Mesopotamien und seine Nachbarn, Compte rendu de la XXVème RAI, Berlin 1982, vol.I, s.7.

¹² K.Hühne, W.Röllig, AAAS, XXVII-XXVIII, s.120, 126; H.Kühne, AfO, XXVI, s.185.

ya u ujścia Chaburu, Habuda Kabira Pd., Ġabal Aruda dalej na północ¹³. Przyjmując nawet handlowy charakter tego osadnictwa, zwraca uwagę zbieżność (o ile nie identyczność) kultury materialnej (budownictwo, ceramika, gliptyka) między syryjskimi "koloniami" a ośrodkami w południowej Mezopotamii¹⁴. Badania ostatnich lat wskazują, iż sytuacja w dolinie Chaburu w okresie Późnego Uruk była o wiele bardziej skomplikowana, niż można było dotąd sądzić na podstawie dość przypadkowych znalezisk ceramiki charakterystycznej dla tej kultury¹⁵. Prawdopodobnie należy liczyć się ze zróżnicowanym charakterem osadnictwa (znaczna centralizacja i specjalizacja ośrodków), częściowo nie związanego z ośrodkami południowomezopotamskimi. Doniczkowate misy o ukośnie ściętym wylewie, charakterystyczne dla późnej fazy kultury Uruk, odnaleziono na co najmniej sześciu stanowiskach leżących nad dolnym biegiem Chaburu (il.3). Są to: Hasaka, Tell Ziyāde, Tell Umm Qsīr, Tell Mašnaqa, Tell Aħmar Pd. oraz Tell Fadġamī. Dwa duże wzgórza: Tell Mašnaqa na prawym i Tell Fadġamī na lewym brzegu rzeki - to główne ośrodki w owym okresie¹⁶.

Okres Wczesnego Brązu należy do najlepiej udokumentowanych pod względem gęstości zasiedlenia w regionie dolnego biegu Chaburu (il.3). Na terenie całej Ġaziry istniało wiele ośrodków o charakterze miejskim¹⁷. Na północ i na północny-zachód od Ġabal 'Abd Al-'Azīz rozwijała się w okresie Wczesnego Brązu II kultura Tell Huēra. Stanowiska tego zespołu, charakteryzujące się kolistym kształtem podwójnego systemu obwarowań i monumentalnymi budowlami z kamienia, występują na zachód od dolnego biegu Chabu-

---

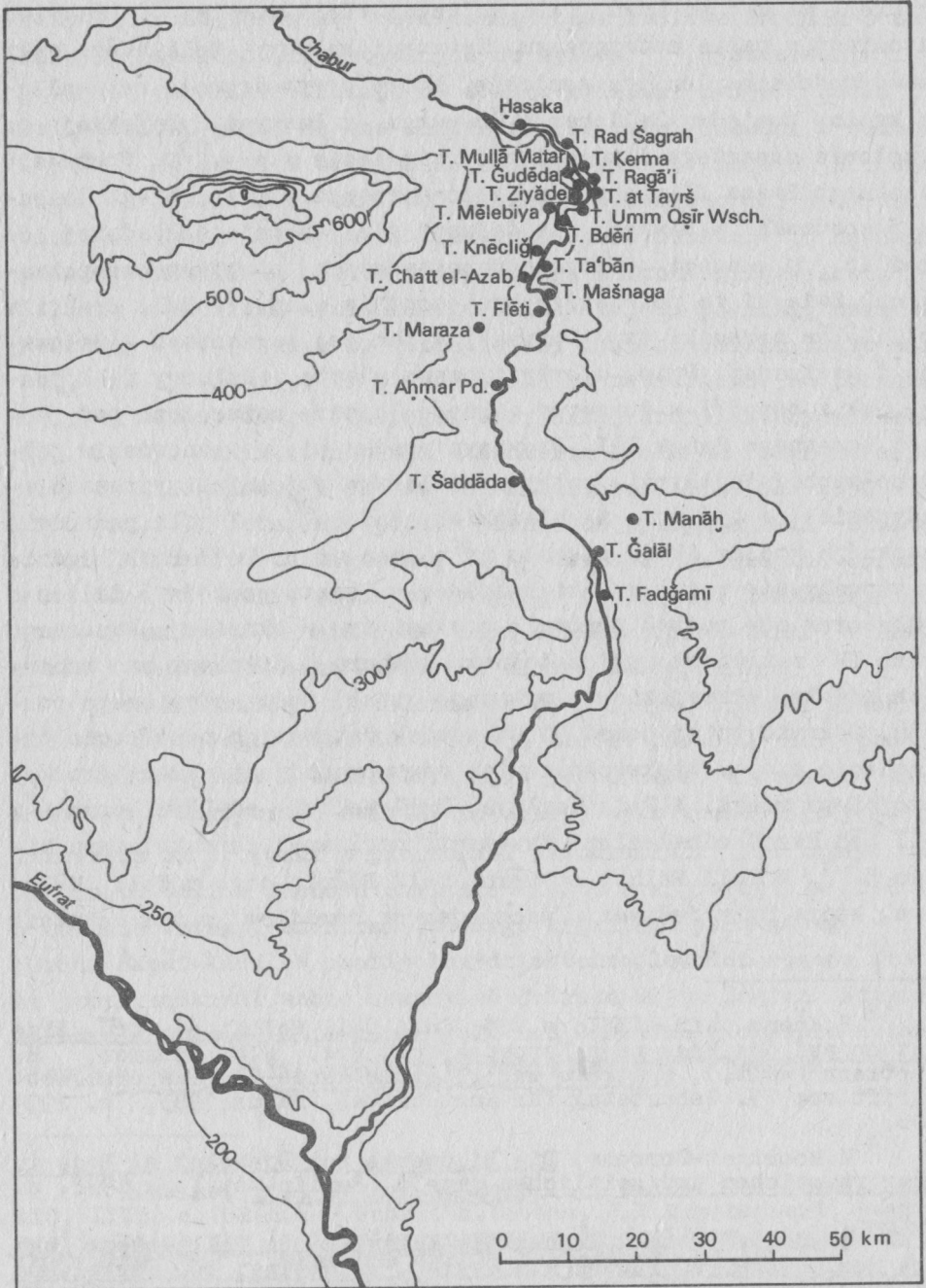
¹³ H.J.Nissen, Grundzüge einer Geschichte der Frühzeit des Vorderen Orients, Darmstadt 1983, s.134-139.

¹⁴ Por. np. J.Mellart, op. cit., s.8n.; id., Early Urban Communities in the Near East, c. 9000 - 3400 B.C., (w:) P.R.S. Moorey (edit.), The Origins of Civilization, Oxford 1979, s.29-33.

¹⁵ B.Al-Sooif, Uruk Pottery. Origin and Distribution, Baghdad 1985, s.122-132.

¹⁶ H.Kühne, W.Röllig, AAAS, XXVII-XXVIII, s.125 n., il.4,10; H.Kühne, AfO, XXVI, s.183.

¹⁷ J.Lauffray, W.J. van Liere, AAS, IV-V, s.136 nn.

11.3. Osadnictwo nad dolnym biegiem Chaboru w okresie Uruk i w okresie Wczesnego Brązu

ru (Tell Malḥat eḏ-Ḍerū, Tell Mu'azzar, Tell Murṭiya)¹⁸. Brak ich natomiast w pasie nadrzeczny. Twórcami kultury Tell Huēra były prawdopodobnie plemiona semickie, które przywędrowały na rozległą krainę pomiędzy Balichem a Chaburem z Pustyni Syryjskiej na przełomie czwartego i trzeciego tysiąclecia p.n.e.¹⁹. W okresie Wczesnego Brązu II wschodnia część dorzecza górnego biegu Chaburu pozostawała w pewnej, nie dającej się obecnie dokładniej określić, zależności od wczesnodynastycznych ośrodków mezopotamskich. Związki te potwierdza występowanie m.in. w Tell Brak i w Tell Lēlān ceramiki typu Niniwa 5 w obu jej wariantach - malowanej i nacinanej. Duże, ufortyfikowane miasta kultury Tell Huēra, jak i ośrodki w dorzeczu górnego Chaburu zniszczono pod koniec Wczesnego Brązu III. Przyczyn upadku wielu stanowisk w północno-wschodniej Syrii upatrywać należy w wojennych wyprawach akadyjskich, a być może i eblaickich władców²⁰. Z całą pewnością ekspansja królów Akadu sięgała na północ aż po Tell Brak, gdzie krzyżowały się ważne szlaki handlowe. Obszar pomiędzy Balichem a Chaburem nie został ponownie zasiedlony w okresie Wczesnego Brązu IV natomiast, region dolnego Chaburu, położony na rubieżach państwa akadyjskiego, wykazuje oznaki dość ożywionego rozwoju. Odkryto tutaj ponad 30 stanowisk datowanych na trzecie tysiąclecie p.n.e. Większość z nich usytuowana jest wzdłuż środkowego biegu rzeki. W Tell Namiya, Tell Malḥat eḏ-Ḍeru oraz w Tell Šēḥ Hamad odnaleziono fragmenty nacinanej ceramiki typu Niniwa 5²¹. W Tell Malḥat eḏ-Ḍeru, Tell Bdēri oraz w Tell Mēlebiya, które były jednymi z ważniejszych ośrodków w tym okresie

---

¹⁸ H. Kühne, AfO, XXVI, s. 185; id., Tell Malḥat ed-Derū, Eine Station auf dem Wege nach Kappadokien?, (w:) R.M. Boehmer, H. Hauptmann (edit.), Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Festschrift zum 75. Geburtstag für Kurt Bittel, Mainz 1983, s. 299-308.

¹⁹ U. Moortgat-Correns, Die Bildwerke von Diebelet el Beda in ihrer räumlichen und zeitlichen Umwelt, Berlin-New York 1972, s. 48-52.

²⁰ Ibid., s. 50 n; H. Kühne, Die Keramik vom Tell Chuēra und ihre Beziehungen zu Funden aus Syrien, Palästina, der Türkei und dem Iraq, Berlin 1976, Vorderasiatische Forschungen der Max Freiherr von Oppenheim-Stiftung, II, s. 109.

²¹ H. Kühne, W. Röllig, AAAS, XXVII-XXVIII, s. 120; H. Kühne, Tell Malḥat eḏ-Ḍerū ..., s. 303, il. 3e; id. Tell Šēḥ Hamad - Dur-Katlimmu 1978-1983, AAAS, XXXIII, 1983, fasc. 1, s. 241.

natrafiono na ceramikę "metaliczną" oraz kuliste naczynia o trójkątnych imadłach przymocowanych do wylewu²². Występowanie tych gatunków ceramiki wskazuje na ścisłe związki z Tell Huēra i z Tell Harīrī, gdzie są one bardzo dobrze poświadczone. W sektorze C w Tell Mēlebiya w warstwach pochodzących z okresu Wczesnego Brązu II (ok. 2900 - ok. 2600 p.n.e.) odsłonięto trzy domy wzniesione z cegieł mułowych na kamiennych fundamentach²³. Budowle o planie dwudzielnym bardzo przypominają budynki mieszkalne z Tell Halāwa, stanowiska zasiedlonego kilka stuleci później, oraz te z Meskene. Jest jeszcze za wcześnie, by wysuwać daleko idące wnioski, ale wydaje się, iż w Tell Melēbiya natrafiono na początki, mającej bardzo długą tradycję, syryjskiej architektury mieszkalnej. Na tym samym stanowisku w sektorze B odkryto fragment dzielnicy rzemieślniczej z okresu Wczesnego Brązu IVa (ok. 2350 - ok. 2100 p.n.e.). Istnienie pięciu pieców do wytopu metali świadczy o działalności metalurgicznej²⁴. Wytwarzana na miejscu ceramika oraz inne kategorie drobnych zabytków (narzędzia kamienne, koła wozów i amulet w formie byka) mają ścisłe odpowiedniki w materiale z terenu górnego Chaburu z okresu akadyjskiego.

Sporo informacji o osadnictwie nad dolnym biegiem Chaburu w okresie Średniego Brązu dostarczają źródła pisane. Korespondencja dyplomatyczna i administracyjna pochodząca z archiwów królewskich w Mari rzuca światło na sprawy wewnętrzne tego państwa, zwłaszcza na stosunki z plemionami pasterskimi. Pod koniec XIX w. p.n.e. dolina Chaburu znalazła się po raz pierwszy w historii w obrębie dużego, scentralizowanego organizmu państwowego - imperium Šamši-Addu. W czasie trzydziestotrzyletnich rządów władców podporządkował sobie tereny od Eufratu aż po Zagros. Niewiele wiadomo o sytuacji, jaka panowała nad Chaburem w okresie ustanowienia w Šubat-Enlil stolicy północnej części państwa Šamši-

---

²² H. Kühne, Tell Malhat ed-Derū ..., s. 303, il. 3f-h; id., AfO, XXVI, s. 182 n.; E. Gubel, M. Lebeau, J.Y. Monchambert, Rapport préliminaire sur la première campagne de fouilles à Tell Melebiya (Moyen-Khabour - printemps 1985), "Akkadica", nr 45, 1985, s. 11 nn., pl. III 11, 12 i pl. IV 3.

²³ E. Gubel, M. Lebeau, J.Y. Monchambert, "Akkadica" nr 45, s. 7, pl. IX.

²⁴ Ibid., s. 6.

-Addu²⁵. Zarządzanie podbitym królestwem Mari powierzył Šamši-Addu swemu młodszemu synowi Jasmaḥ-Addu. W wyniku wyprawy wojennej nad środkowy Eufrat, przeprowadzonej przez króla Ešzunnu Ibał-pi-ela II, Jasmaḥ-Addu został po kilku latach pozbawiony tronu i do Mari powrócił prawowity następca Jaḥdun-Lima - Zimri-Lim. Dolny bieg Chaburu, który znalazł się wówczas w centrum odbudowanego państwa Mari, pełnił również istotną rolę, co Eufrat. Zapewniał stałe połączenie z żyznymi terenami w dorzeczu górnego Chaburu, gdzie istniały państewka w większym lub mniejszym stopniu zależne od Zimri-Lima. Na gospodarkę Mari w znacznym stopniu wpływała uprawa pól położonych w dolinie Eufratu i Chaburu. Dokonywano prac związanych z regulowaniem biegu obu rzek (np. kanał Išim-Jaḥdun-Lim łączący Chabur z Eufratem)²⁶. Nad dolnym Chaburem leżały dwa ważne miasta: Saggaratum i Qattumān, główne ośrodki okręgów. Być może istniał w tym rejonie i trzeci okręg, ze stolicą w Dūr-Jaḥdun-Lim²⁷. W miastach tych rezydowali wyznaczani przez władcę zarządcy. Mieszkali oni w pałacach bądź też w okazałych rezydencjach, w których zatrzymywał się król w trakcie swych licznych podróży²⁸. Państwo Zimri-Lima, pozbawione naturalnych umocnień, było narażone na nieustanne niepokoje ze strony koczowników, którzy przemieszczali się między brzegami Eufratu i Chaburu, a pastwiskami Górnej Mezopotamii²⁹. Kres istnienia państwa Mari położyła wyprawa Hammurabiego w trzydziestym trzecim roku panowania tego władcy. Wzmianki o pracach, jakie jego następca, Samsu-iluna, przeprowadził w Saggaratum, potwierdzają, iż dolina dolnego Chaburu została na pewien czas włączona do państwa babilońskiego. Gdy pod koniec XVIII w. p.n.e. Babilon stracił panowanie nad obszarem środkowego Eufratu, powstało tu-

---

²⁵ M.Anbar, Le début du règne de Šamši-Addu Ier, IOS, III, 1973, s.1-33; D.Oates, Studies in the Ancient History of Northern Iraq, London 1968, s.21 nn.

²⁶ J.R.Kupper (w:) RIA, vol.V, s.179, s.v. Išim-Jaḥdun-Lim; J.Lauffray, W.J. van Liere, AAS, IV-V, s.146 n.; J.W. van Liere, Capitals and Citadels of Bronze - Iron Age Syria in their Relationship to Land and Water, AAS, XIII, 1963, s.115.

²⁷ J.R.Kupper, Les pouvoirs locaux dans le royaume de Mari, (w:) A.Finet (edit.), Les pouvoirs locaux en Mésopotamie et dans les régions adjacentes, Bruxelles 1982, s.44, przyp.6.

²⁸ Por. np. ARM II 101; VII 277; XIII 51.

²⁹ J.R.Kupper, Les nomades en Mésopotamie au temps des rois de Mari, Paris 1957, passim.

taj niewielkie państwo Hāna, ze stolicą w Terqa. Istniało ono do końca XVII w. p.n.e.; jego północne granice musiały sięgać aż po wierzchołek "trójkąta" Chaburu.

W trakcie badań powierzchniowych w dolinie dolnego Chaburu stwierdzono warstwy osadnicze z okresu Środkowego Brązu na szesnastu stanowiskach; dalszych kilkanaście wykazuje oznaki zajęcia w tym okresie (il.4)³⁰. Niemal wszystkie leżą w regularnych odstępach, przede wszystkim na lewym brzegu rzeki. Obraz ten odpowiada w dużym stopniu, zwłaszcza jeśli idzie o południowy odcinek rzeki, osadnictwu z Wczesnego Brązu. Istniała zatem pewna "tradycja" zasiedlania regionu, związana zapewne z przebiegiem szlaków handlowych w obu okresach. Do największych ośrodków należą: Tell Abū Hā'it, Tell Namliya, Tell Ašamsānī, Tell Fadḡamī oraz Tell Ta'bān 1³¹. Prawie nie występuje ceramika Chabur, tak typowa dla okresu Środkowego Brązu w dorzeczu górnego Chaburu. Nieco jej fragmentów znaleziono jedynie w Tell Fadḡamī. Dzięki badaniom ostatnich lat, można zweryfikować wysuwane dotychczas propozycje identyfikacji głównych miast państwa Mari. Źródła pisane informują, iż Saggārātum powinno znajdować się blisko ujścia Chaburu do Eufratu. Z powodu braku warstw osadniczych ze Środkowego Brązu, należy odrzucić jego identyfikację z Tell Fidēn (G. Dossin, J.W. van Liere), Seḡer (A.Götze) czy też z Tell Suwwar (G.Dossin)³². Na uwagę zasługuje propozycja H.Kühnego, który lokalizuje Saggārātum (= nowoasyryj. Sangarite) w Tell Abū Hā'it³³. Miasto Dūr-Igītlim, założone przez Jaggid-Lima, dziadka Zimri-Lima, od dawna utożsamiane jest z Dūr-katlimmu, znanym z tekstów średnio- i nowoasyryjskich. Odnalezienie archiwum asyryjskiego w Tell Šēḡ Hamad pozwoliło na identyfikację tego stanowiska z Dūr-katlimmu³⁴. Obecnie nie można na podstawie źródeł

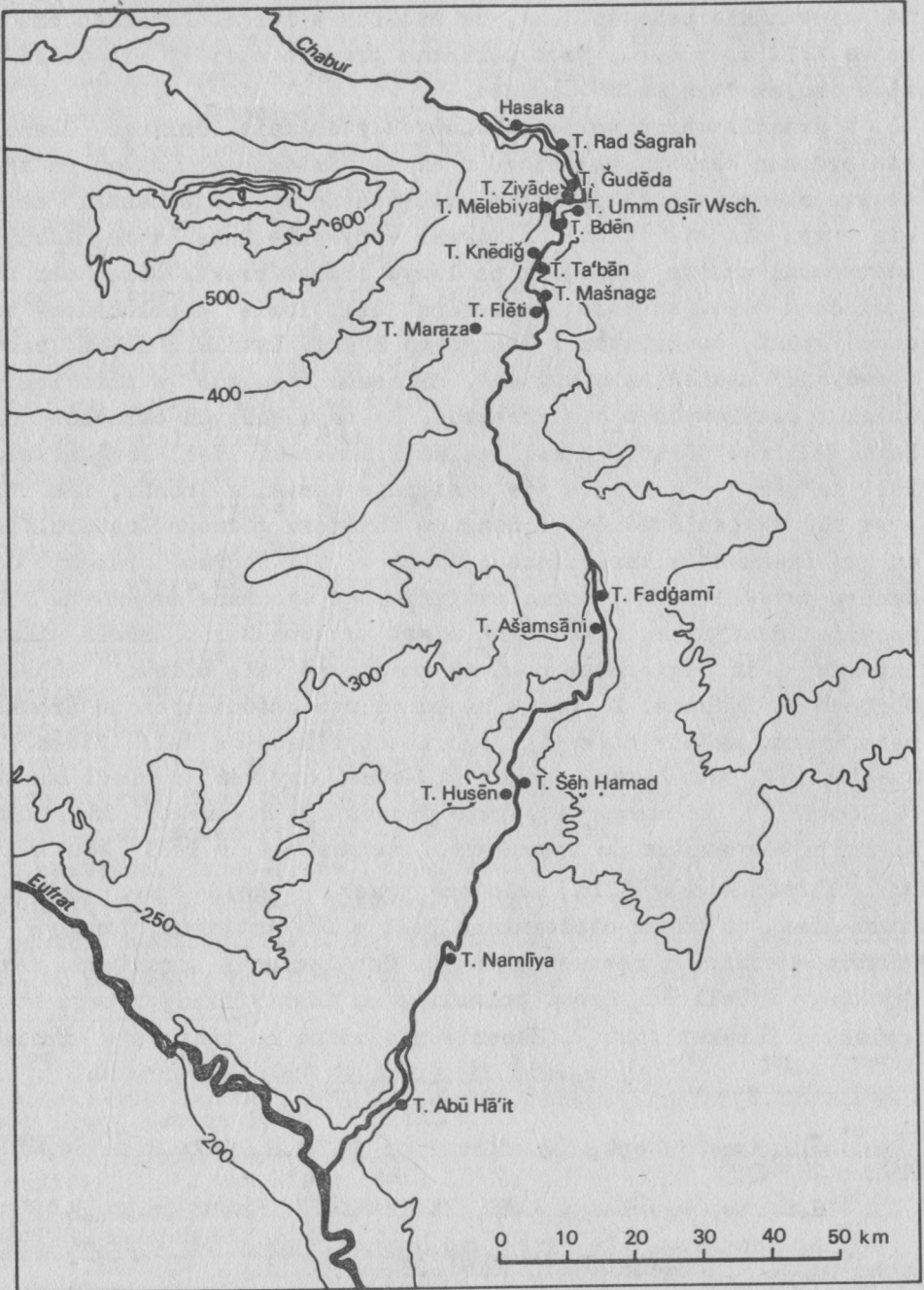
³⁰ J.Y.Monchambert, "Akaddica" nr 39, s.2, 5-7; H.Kühne, AfO, XXV, s.252-255.

³¹ H.Kühne, W.Röllig, AAAS, XXVII-XXVIII, s.119, n., 123, 126n.

³² B.Groneberg, Die Orts- und Gewässernamen der altbabylonischen Zeit, Wiesbaden 1980, RGTC III, s.199 n.

³³ H.Kühne, AfO, XXV, s.253-255; id., Zur Rekonstruktion der Feldzüge Adad-Nirari II., Tukulti-Ninurta II. und Assurnasirpal II. im Habur-Gebiet, BaM, XI, 1980, s.67.

³⁴ E.Unger (w:) RIA, vol.II, s.245, s.v. Dūr-Igitlim.

Il.4. Osadnictwo nad dolnym biegiem Chaburu w okresie Środkowego i Późnego Brązu

filologicznych udowodnić, iż jest ono tożsame ze starobabilońskim Dūr-Igītlim. Bogaty zbiór ceramiki potwierdza zasiedlenie Tell Šēh Hamad w okresie Średniego Brązu; tym samym identyfikacja z Dūr-Igītlim pozostaje najbardziej prawdopodobna³⁵. Podobnie jak Saggarātum, także Qattunān (= nowoasyryj. Qatni) powinno leżeć na lewym brzegu Chaburu. Dotychczas miasta tego doszukiwano się w Tell Šaddāda (J.Seidmann, M.Falkner, A.Götze) lub na stanowiskach znajdujących się dalej na południe (J.R.Kupper)³⁶. W Tell Šaddāda nie znaleziono śladów osadnictwa z okresu Średniego Brązu. K.Kessler i W.Röllig zaproponowali identyfikację Qatni z położonym na prawym brzegu rzeki Tell Ašamsānī³⁷. Wydaje się, że i w tym przypadku słuszność ma H.Kühne, który na podstawie szczegółowej analizy przebiegu wypraw władców nowoasyryjskich utożsamia Qatni (= starobabil. Qattunān) z Tell Fadgamī³⁸.

Stosunkowo niewiele wiadomo o osadnictwie nad dolnym biegiem Chaburu w okresie Późnego Brązu. Milczą źródła pisane, także materiał archeologiczny jest skąpy. W XV i XIV w. p.n.e. dominujący wpływ na ten teren wywierało państwo Mitanni, powstałe w drugiej połowie XVI w. p.n.e. na skutek zjednoczenia małych księstw huryckich Górnej Mezopotamii³⁹. Sytuacja uległa zmianie w połowie XIV w., gdy Ašūr-uballit I uwolnił się spod mitannijskiego zwierzchnictwa. Kolejni władcy asyryjscy w wiekach XIII i XII p.n.e. rozszerzali granice swego państwa coraz dalej na północ i na zachód. Region Chaburu dostał się pod dominację asyryjską za rządów Adad-nirari I (1307 - 1275 p.n.e.). Po pokonaniu Šattuary I, a później Wasašatty zajął on i splądrował miasta w basenie górnego Chaburu (m.in. Amasakku, Kahat)⁴⁰. Uzależnienie państwa mitannijskiego pociągnęło przejęcie przez Asyrię kontro-

---

³⁵ W.Röllig, Dūr-katlimmu, Or NS, XLVII, 1978, fasc. 3, s. 419-430; H.Kühne, AfO, XXVI, s.186 n.

³⁶ B.Groneberg, op. cit., s.189; K.Nashef, Die Orts- und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittelassyrischen Zeit, Wiesbaden 1982, RGTC V, s.221.

³⁷ W.Röllig, Or NS, XLVII, s.424, 428.

³⁸ H.Kühne, AfO, XXV, s.255; id., AfO, XXVI, s.187; id., BaM, XI, s.51n.

³⁹ O ziemiach, które wchodziły w skład państwa Mitanni, por. G.Wilhelm, Grundzüge der Geschichte und Kultur der Hurriter, Darmstadt 1982, s.27 nn.

⁴⁰ J.N.Postgate (w:) R1A, vol.IV, s.28, s.v. Hābūr.

li nad terenami uprzednio zależnymi od Mitanni (m.in. środkowy Eufrat i dolina Chaburu). Po dokonaniu przez Salmanasara I (1274-1245 p.n.e.) Šattuara II ustanowiono bezpośrednią administrację asyryjską na zdobytych ziemiach. Wymienienie w dokumentach znalezionych w Tell Šēḫ Ḥamad bēl pāhate z miasta Dūr-katlimmu dowodzi, iż obszar nad dolnym biegiem Chaburu stanowił integralną część państwa średnioasyryjskiego⁴¹. Głównym zadaniem Dūrkatlimmu była obrona północno-zachodnich granic Asyrii. Zrozumiałe zatem, iż obok siedziby namiestnika musiał znajdować się także garnizon wojskowy. Urzędnicy asyryjscy rezydowali zapewne i w innych znaczniejszych ośrodkach (m.in. w Qatni i w Šadikanni). Kryzys, jaki zarysował się w Asyrii po śmierci Tukulti-Ninurty I (1208 r. p.n.e.), wiązał się z utratą licznych ziem. Tiglat-pilezar I (1115-1077 p.n.e.), za którego panowania, na krótko raz jeszcze rozbłysła potęga państwa średnioasyryjskiego, w początkowym okresie rządów odzyskał kontrolę nad regionem Chaburu.

Materiał archeologiczny wykazuje wyraźną przerwę w historii osadnictwa doliny Chaburu w połowie drugiego tysiąclecia p.n.e. Warstwy z okresu Późnego Brązu uchwycono na ponad jedenastu stanowiskach, zaś kilka dalszych dostarczyło skromniejszych znalezisk ceramicznych (il.4). Tumulusy rozmieszczone są dość równomiernie po obu stronach rzeki w południowej części regionu. Poniżej Hasaka osadnictwo wyraźnie koncentruje się na lewym brzegu. W Hasaka i w Tell Bdēri natrafiono na fragmenty malowanej ceramiki typu Nuzi⁴². Wpływów mitannijskich doszukiwać się można również w odciskach pieczęci na dokumentach z archiwum w Tell Šēḫ Ḥamad⁴³. Poza trzema wymienionymi, do najważniejszych ośrodków z okresu Późnego Brązu należy Tell Ta 'bān 1. Na zachodnim stoku "twierdzy" w Tell Šēḫ Ḥamad, jednego z największych stanowisk regionu (ok. 110 ha powierzchni), odkryto duży zespół budowlany, prawdopodobnie siedzibę namiestnika asyryjskiego⁴⁴. By-

41 W.Röllig, Or NS, XLVII, s.428 n.

42 H.Kühne, AfO, XXVI, s.183, 185 n.

43 Id., Ausgrabung auf dem Tell Schach Hamad in Nordost-Syrien, (w:) H.Kühne (edit.), op. cit., s.8 n.; id., AAAS, XXXIII, s.241.

44 Id., Vorläufiger Bericht über die erste Grabungskampagne auf dem Tell Šēḫ Ḥamad am unteren Habur, "Akkadica" nr 10, 1978, s.18-20, il.4; id., Tell Šēḫ Ḥamad/Dūr-Katlimmu, die Wiederentdeckung einer mittelassyrischen Stadt, DaM, I, 1983, s.153-157, il.1; id., AAAS, XXXIII, s.241, il.6-8.

ła to budowla piętrowa, o długości co najmniej 30 metrów. Z dziesięciu odsłoniętych do tej pory pomieszczeń jedno, usytuowane na piętrze, pełniło funkcje archiwum. Zachowane teksty (625 tabliczek i fragmentów) umożliwiły, dzięki wymienieniu eponimów z okresu rządów Salmanasara I i Tukulti-Minurty I, dokładne datowanie całości na XIII w. p.n.e.

Źródła pisane i archeologiczne dowodzą znacznego wzrostu gęstości zasiedlenia nad brzegami dolnego Chaburu w okresie żelaza I-II. Do głosu doszedł nowy element etniczny - plemiona Aramejczyków. W drugiej połowie drugiego tysiąclecia p.n.e. opuściły one pierwotne siedziby w Pustyni Arabskiej i rozprzestrzeniły się na północ i na północny-wschód. Pomimo wysiłków królów asyryjskich z końca XII i z XI w. p.n.e. (Tiglat-pilezar I, Aššur-bel-kala), nie zdołano powstrzymać naporu koczowników. Osiedlwszy się nad środkowym Eufratem, pozbawili oni Asyrię możliwości kontrolowania tamtejszych bogatych krain rolniczych i dostępu do Syrii. W efekcie nastąpiło załamanie państwa średnioasyryjskiego. W drugiej połowie XI w. p.n.e. trwała nadal penetracja aramejska. Na przełomie XI i X w. p.n.e. koczownicy Aramu przekroczyli Eufrat u ujścia Chaburu i w ciągu następnych dziesięcioleci zajęli cały obszar nad Chaburem. W drugiej połowie X w. p.n.e. powstały tutaj liczne państewka aramejskie, rządzone przez lokalnych dynastów. W skład Laqê, luźnej konfederacji plemion aramejskich, wchodziło księstwo Bīt-Halupê, położone u ujścia Chaburu do Eufratu. Niewiele wiadomo o innych państwach usytuowanych dalej na północy, takich jak Qatni czy Bīt-Jahriri. W dorzeczu górnego Chaburu największe znaczenie uzyskało Bīt-Bahiani. Największy wróg Aramejczyków - Asyria pod rządami Aššurdana II (934 - 912 p.n.e.) zaczęła przewycięzać kryzys i odzyskała hegemonię na terenie Międzyrzecza. Kolejni królowie nowoasyryjscy (Adad-nirari II, Tukulti-Ninurta II, Aššur-našir-pal II) podejmowali wyprawy wojenne przeciwko miastom-państwom aramejskim⁴⁵. Ich zamiarem nie była bezpośrednia aneksja, lecz utrwalenie zwierzchnictwa poprzez wymuszenie trybutu. Ostatecznie pod koniec IX w. p.n.e. region środkowego Eufratu i dorzecza Chaburu został podporządkowany władcom z Aszur. W 838 r. p.n.e. Salmanasar III utworzył największą prowincję imperium ze stolicą w Ra-

---

⁴⁵ H. Kühne, BaM, XI, passim.

sappie; obejmowała ona kraje Qatni, Bīt-Halupé, Laqé oraz położone dalej na południe Hindānu i Sūhi⁴⁶. W wyniku reorganizacji podjętej przez Tiglat-pilešara III powstało sześć samodzielnych okręgów administracyjnych, z których trzy znajdowały się nad środkowym Eufratem.

Inaczej niż w dorzeczu górnego Chaburu, gdzie osadnictwo w okresie żelaza I-II jest poświadczane w niewielkim stopniu, w regionie dolnego Chaburu odnaleziono wiele stanowisk (il. 5). Są one rozmieszczone równomiernie po obu stronach rzeki. Dużo ceramiki typowej dla tego okresu stwierdzono na ponad trzydziestu ośmiu tumulusach; materiał zebrany na kilkunastu innych nie wyklucza ich zasiedlenia w owym czasie. Dzięki utożsamieniu Tell 'Agāga z Šadikanni oraz Tell Šēh Hamad z Dūr-katlimmu, możliwe stało się odtworzenie przebiegu wypraw wojennych do doliny Chaburu, trzech władców asyryjskich z pierwszej połowy IX w. p.n.e. Dzięki temu wysunięto nowe propozycje identyfikacji wymienionych w marszrutach królów Asyrii stacji postojowych, leżących z reguły w pobliżu głównych miast regionu⁴⁷. Oto najważniejsze z nich:

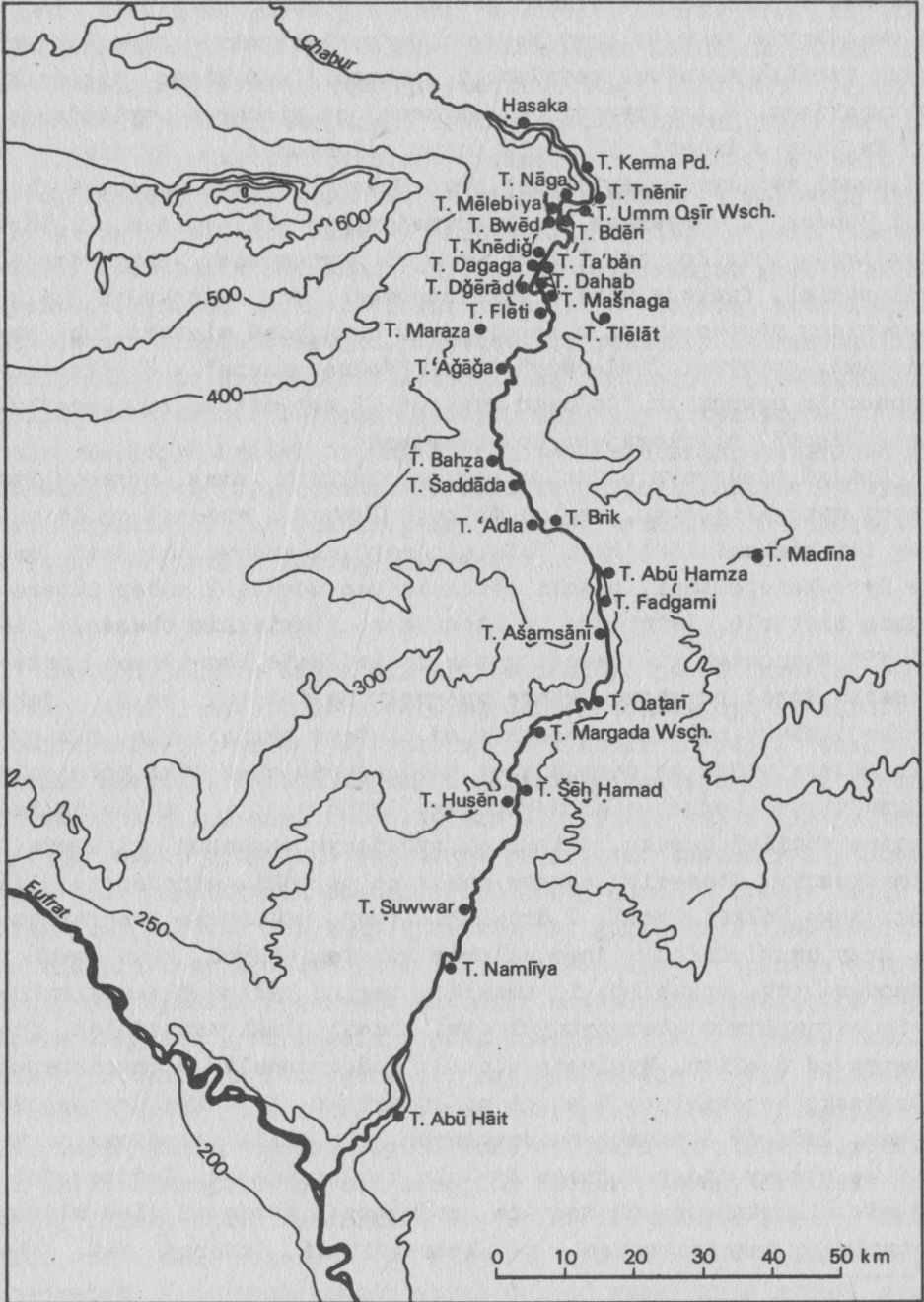
- Hasaka = asyryj. Magarisi
- Tell Ta 'bān = asyryj. Tabēte
- Tell Fadgami = asyryj. Qatni
- Tell Šuwwar = asyryj. Usala
- Tell Fidēn = asyryj. Sūru
- Tell Maših = asyryj. Rummunina.

Z rozmiarów tych stanowisk i obfitości materiału ceramicznego wnosić należy, iż wraz z Tell Šēh Hamad i Tell 'Agāga stanowiły one główne ośrodki nad dolnym Chaburem. Wszystkie leżały na drodze królewskiej (akad. harran šarri), która wiodła z Našipina do ujęcia Chaburu i dalej na południe wzdłuż Eufratu. W niektórych z tych miast, oprócz garnizonów wojskowych, mieściły się przedstawicielstwa asyryjskich władz okręgowych. Tak było w Šadikanni (= Tell 'Agāga), gdzie odnaleziono dwa posągi bóstwa opiekuńczego lamassu oraz ortostat z wizerunkiem uskrzydłonego byka⁴⁸. Na jednej z rzeźb wyryto imię Mušēzib-Ninurta, o którym

⁴⁶ E. Forer, Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, Leipzig 1920, s. 14 nn.

⁴⁷ H. Kühne, BaM, XI, s. 44 nn.

⁴⁸ A. Mahmoud, Neo-Assyrian Sculptures from Sadikanni (Tell Ajaia), Assur MJANE, IV, 1983, fasc. 2, s. 67-70.

11.5. Osadnictwo nad dolnym biegiem Chaburu w okresie żelaza I-II

wiadomo, iż był namiestnikiem Šadikanni w 820 r. p.n.e.⁴⁹ Zabytki owe odkryto in situ, przy wejściu do pomieszczenia będącego zapewne częścią składową rezydencji (pałacu?) wysokiego urzędnika asyryjskiego. Z inskrypcji umieszczonej na pieczęci cylindrycznej kapłana o imieniu Bēl-ēriš można wnioskować o istnieniu w Šadikanni świątyni poświęconej bogu Samnuḥa i jego małżonce bogini Gubaba⁵⁰. Odzyskane z rąk Aramejczyków w IX w. p.n.e. Dūr-katlimmu, pełniło, jak i inne ośrodki usytuowane przy drodze królewskiej, funkcję miasta garnizonowego. Mur szerokości 2,5 m, wzmocniony usytuowanymi w regularnych odstępach wieżami lub bastionami, opasywał "twierdzę" i dwa "dolne miasta". W północno-wschodnim narożniku "dolnego miasta" II natrafiono na dużą budowlę (fort?) przylegającą do obwarowań⁵¹.

Dzięki niedawnym badaniom powierzchniowym oraz rozpoczętym pracom wykopaliskowym, region dolnego Chaburu, stanowiący do połowy lat siedemdziesiątych "białą plamę" na archeologicznej mapie Syro-Mezopotamii, powoli odsłania swą bogatą i nader interesującą historię. Istnienie na stosunkowo niewielkim obszarze ponad 150 stanowisk poświadcza gęste zasiedlenie tego terenu w przeszłości. Wśród przyczyn, które wpłynęły na istotną rolę, jaką dolina Chaburu pełniła począwszy od piątego tysiąclecia p.n.e., dwie należy uznać za decydujące: urodzajność ziem oraz położenie geograficzne. Dorzecze górnego biegu Chaburu, a także dolina rzeczna poniżej Ḥasaka, dzięki sprzyjającym warunkom glebowym i klimatycznym, stanowiły zawsze znaczące ośrodki gospodarze "Urodzajnego Półksiężycza". Z drugiej strony, położenie geograficzne, przy uwzględnieniu jego walorów strategicznych, handlowych i gospodarczych, sprawiło, iż omawiany region był miejscem krzyżowania się wpływów starożytnych cywilizacji bliskowschodnich, począwszy od neolitu. Wymienione cechy zadecydowały o charakterze tutejszego osadnictwa. Z uwagi na otwartość i łatwą dostępność terenu, ludność obszarów nadrzecznych była stale narażona na ataki ze strony niespokojnego żywiołu koczowniczego. Jednocześnie zajęcie wilgotniejszych terenów, związane z ustanowieniem władzy centralnej, dawało kontrolę nad koczownikami, którzy aby się

---

⁴⁹ Ibid., il.5.

⁵⁰ B.Menzel, Assyrische Tempel, Rome 1981, vol.I, s.128.

⁵¹ H.Kühne, DaM, I, s.157 nn.; id., AAAS, XXXIII, s.240 n.

dostać do życiodajnych pastwisk, musieli podporządkować się władcom istniejących tu organizmów państwowych. Kontrola taka była nieodzownym warunkiem rozwoju gospodarczego ludności osiadłej, zapewniała możliwość ekspansji i spokojnego rozwoju. Tędy też, co najmniej od początku trzeciego tysiąclecia p.n.e., odbywała się powolna, lecz stała wędrówka plemion semickich z Półwyspu Arabskiego na północ: do wnętrza Gazyry oraz dalej w głąb Mezopotamii. Fakt ten w połączeniu z brakiem naturalnych granic obronnych zadecydował o nietrwałości wszelkich państw istniejących nad dolnym biegiem Chaburu. Usytuowanie pomiędzy dwiema wielkimi cywilizacjami: syryjską i mezopotamską nadało prowincjonalny charakter kulturze regionu Chaburu. Świadczy o tym zarówno skąpość rodzimych źródeł pisanych, jak też charakter materiału archeologicznego (np. ceramiki). Ośrodek, który najczęściej wywierał wpływ na dolinę Chaburu, znajdował się zawsze na wschodzie, z reguły w basenie górnego Tygrysu.

Region dolnego biegu Chaburu zasiedlono już w okresie prehistorycznym. W materiale archeologicznym pochodzącym z kilku stanowisk uchwytne są wpływy kultury Tell Halaf i Ubajd. Gwałtowny wzrost gęstości osad notujemy w okresie Wczesnego Brązu (ponad 25 stanowisk). Osadnictwo skupiało się przede wszystkim na lewym brzegu rzeki, przy czym zajmowane podówczas tumulusy usytuowane są w dość regularnych odstępach. Podobny obraz rysuje się w pierwszej połowie drugiego tysiąclecia, gdy tereny nad Chaburem po raz pierwszy w historii weszły w skład dużych państw terytorialnych. Wyraźna przerwa w historii zasiedlenia nastąpiła w połowie drugiego tysiąclecia p.n.e. Zjawisko owo zapewne łączyć należy z upadkiem państwa Hana, załamaniem się władzy centralnej i częściowym wyludnieniem terenu. W drugiej połowie drugiego tysiąclecia p.n.e. osadnictwo, o dość skromnym charakterze, rozkłada się równomiernie po obu brzegach rzeki. Ponowny rozkwit regionu dolnego Chaburu dokonał się w okresie żelaza I-II. Materiał ceramiczny wskazuje, iż zajętych było wówczas kilkadziesiąt stanowisk. W czasach późniejszych dolina rzeki była nadal gęsto zaludniona, aż po okres islamski. Przez pierwsze wieki naszej ery dorzecze Chaburu - stanowiące kluczowy odcinek rzymskiej granicy na Wschodzie - odgrywało ważną rolę strategiczną w konfliktach pomiędzy imperium rzymskim a Partami i Sasanidami.

Dzięki intensyfikacji badań archeologicznych, w ostatnich latach wzrasta nieustannie nasza znajomość historii i kultury regionu dolnego biegu Chaburu. Same prospekcje terenowe przyniosły nader wartościowe wyniki:

- możliwa stała się rekonstrukcja historii osadnictwa, która wykazała szczególnie gęste zasiedlenie regionu w okresie Wczesnego Brązu i w okresie żelaza I-II,

- ze względu na zebrany materiał ceramiczny dokonano weryfikacji istniejących dotychczas w literaturze przedmiotu prób identyfikacji poszczególnych stanowisk ze starożytnymi miastami.

Należy spodziewać się, iż badania stanowisk położonych nad dolnym Chaburem dostarczą wkrótce szczególnie bogatego materiału dla okresu żelaza I-II, należącego do najsłabiej poznanych w archeologii tej części Bliskiego Wschodu.